

A történelem kriminalizálása a rendszerváltás után

A cseh, a lengyel és a magyar gyakorlat összehasonlító vizsgálata

A 2012. január elsején hatályba lépett új magyar Alaptörvény preambulumában a jobboldali többségű országgyűlés képviselői leszögezték, hogy „nem ismerjük el történelmi alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését. Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúrák uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését. Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét”. Majd megállapították, hogy „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselői megalakulásától számítjuk”. A FIDESZ–KDNP-kormány történelmi érdeklődése nem lankadt; mielőtt hatályba lépett volna az új alkotmány, ún. Átmeneti Rendelkezésekkel módosították a szöveget. Ebben terjedelmesen foglalkoznak az ún. „kommunista diktatúrával”, az egykori állampárttal (MSZMP és jogelődei), valamint a bűn és a büntethetőség kérdéseivel. Természetesen abból indulnak ki, hogy a magyar „társadalom” és a „kommunisták” között semmiféle közös metaszet nem tételezhető fel. Már az első bekezdésben kijelentik, hogy „az egész társadalom ellen a kommunisták uralma alatt elkövetett bűnök és azok elkövetői megnevezése, elítélése és a tettesek lehetőség szerinti felelősségre vonása” a fő céljuk. Sziklaszilárdan megkülönböztetik a demokráciát a diktatúrától, a helyest a helytelentől, a jót a rossztól. Mint írják, e különbségtétel nélkül nem teremthető szilárd alapzat az alkotmányos rend biztonságos működéséhez. Sokat elárul a kormányzó erők homogenizált társadalomképéről e néhány mondat, szerintük a világ (de legalábbis Magyarország) fekete és fehér.

A jobboldali képviselők nem elégedtek meg az általuk elképzelt világ megkonstruálásával, hanem történelemleckét is adtak az egyszerű állampolgárnak, s bizonyos „történelmi” megállapításait alkotmányba is foglalták. (Van-e ilyen még Európában? – tehetnénk fel a költői kérdést.)

Többek között azt, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődai (az állampárt) felelősek (a) a második világháborút követő esztendőök többpártrendszerre épülő demokratikus kísérletének szovjet katonai segítséggel történő felszámolásáért; (b) a kizárólagos hatalomgyakorlás és a törvénytelenre épülő jogrend kiépítéséért; (c) a tulajdon szabadságán alapuló gazdaság felszámolásáért, az ország eladósításáért és versenyképességének végzetes lerontásáért; (d) Magyarország gazdaságának, honvédelmének, diplomáciájának és emberi erőforrásainak idegen érdekek alá rendeléséért; (e) az európai civilizáció hagyományos értékeinek módszeres pusztításáért, a nemzeti önazonosság aláásásáért; (f) az állampolgárok és egyes csoportjaik alapvető emberi jogaitól való megfosztásáért vagy azok súlyos korlátozásáért, különösen emberek meggyilkolásáért.”

E tanulmányban nincs hely arra, hogy történészszemmel e pontok igazságtartalmát cáfoljuk, az elmúlt húsz év során a témában könyvtári irodalom született, ha valaki meg szeretné ismerni hazánk XX. századi történelmét, annak semmi akadálya. Annál nagyobb kár (mondhatnám: bűn), hogy ezt az ország döntéshozói nem tették meg a törvény megalkotása előtt, így alapvető történelmi összefüggésekkel sincsenek tisztában. Olyan ez – szigorúan történészszakmai szempontból – mintha egy téves matematikai képletet, vagy éppen az emberi szervezet egy téves feltérképezését alkotmányban rögzítené valamilyen állam, és kötelező érvényűvé emelné.

Eközben zajlik a történészszakma politikai alávetése, a jól működő kutatóintézmények felszámolása, valamint új, a hatalomhoz lojális csoportok létrehozása. Miért volt mindeerre szükség akkor, amikor semmilyen társadalmi nyomás vagy igény nem mutatkozott ilyen döntés meghozatalára (leszámítva persze a szélsőjobbokat)? Az átmeneti rendelkezések szerint azért, mert „elmaradt a diktatúra vezetőinek felelősségre vonása, nemcsak jogi, de erkölcsi értelemben is. Az Alaptörvény hatálybalépésével lehetőség nyílik az igazság érvényesítésére.” Valóban így volt, és valóban előttünk járnak e kérdésben az állandóan hivatkozott, velünk történelmi sorsközösségben élő lengyelek és cseh(szlovákok)?

Az átmeneti igazságszolgáltatás típusai

A „kommunista rendszerek” kelet-európai bukása után a klasszikusan ismert három fő igazságosság-felfogás (formális, megtorló, osztó) mellett egy új elmélet is született: az *átmeneti igazságosság*. Ez röviden a múlt rendszer törvényszegőinek és áldozatainak a politikai tranzíció utáni kezelését jelenti. Az átmeneti igazságszolgáltatást Roman David munkája (2011) alapján két csoportra oszthatjuk: elkövető-központú és áldozat-központú megközelítésre. Az amerikai szerző elsősorban

az elkövető-központú megközelítéseket vizsgálja, amelyen belül négy csoportot különböztetett meg az államapparátusban dolgozókra fókuszálva. Azt vizsgálta, hogy az államapparátus személyzeti rendszerére nézve milyen igazságszolgáltatási stratégiák működtek Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon. A csehszlovák példát egyértelműen „kizáró (exclusive) rendszernek”, a lengyelt a „megbékélés (reconciliatory) rendszerének”, a magyarországit pedig „befogadó (inclusive) rendszernek” minősítette. A negyedik stratégia a „folytonosság (continuance) rendszere”, amelyben a politika nem foglalkozik a múlttal, nincs semmilyen szembenézés, beismerés, inkább a felejtés a jellemző. David egyik közép-európai államot sem sorolta ide.

A „*kizáró rendszernek*” két fontos következménye van. Az egyik, hogy az új rendszernek képesnek kell lennie a régi diszkreditált elitet felváltani hasonló szakértelemmel bíró új elittel. A másik, hogy az új elit számára visszaélésre, személyes bosszúra ad lehetőséget, hogy a régi „fertőzött” bürokrácia helyére állítsa a hozzá lojális újat. Ez a megközelítés Kelet-Európában leginkább Lettországon, Litvániában, Albániában, Bulgáriában és Csehországban vált gyakorlattá. A kizáró rendszer jellemzője továbbá, hogy „elkövető-centrikus”, szemben az „áldozat-centrikus” megközelítéssel, ahol az elbocsátás csupán az áldozatok emberi jogai megsértése miatti kárpótlása része.

A „*megbékélés rendszere*” ezzel szemben azt jelenti, hogy a társadalom kiegyezett a múlttal és a múlt embereivel, nincs bosszúvágó a régi elittel szemben. Sor kerül ugyan a beismerésre (ezt nagyjából eleve ismeri is a közvélemény), de nem jár az apparátusból történő kizárással, a társadalom ad még egy esélyt, ha az illető cserébe elfogadja az új körülményeket. A lengyel gyakorlatot a kilencvenes évek végéig egyértelműen ilyennek tekinthetjük, azután történtek kísérletek a „kizáró rendszer” irányába történő elmozdulásra, de e szándékok lényegében sikertelenek maradtak.

A „*befogadó rendszer*” abban különbözik a „megbékélés rendszerétől”, hogy nincs beismerés, helyette leleplezés van. Itt sincs kirekesztés, a régi elit az új rendszer részévé válik anélkül, hogy vallomást tenne. Ez a tárgyalásos rendszerváltás eredménye. Ide sorolható a magyar gyakorlat, bár a célokban jelentős különbségek mutatkoztak a politikai paletta egymással szembeálló oldalain. A magyar rendszer abban sajátos, hogy az agresszív jobboldali diszkreditáló politikával szemben mind a liberálisok, mind a baloldal vereséget szenvedett. Ennek ellenére a társadalom mintha nem vetette volna alá magát e „nemzeti” törekvéseknek, hiszen a rendszerváltás után 12 évig a balliberális kormányok vezették az országot. A 2010-es parlamenti választások után a győztes jobboldal – tanulva a korábbiakból – egy rendkívül erőszakos kultúrharcot kezdett a társadalmi tudat megszerzéséért. Jelenleg úgy tűnik, hogy a húsz évvel ezelőtti csehszlovák gyakorlatnál is radikálisabb megoldásokat keresnek.

A kommunista múlttal történő elszámoltatást sürgetők általában Csehszlovákiát hozzák fel „jó példaként”, mondván, ott már időben és radikálisan szakítottak a múlttal. Ennek a megállapításnak természetesen van alapja, bár a kép nem ilyen egyszerű. Mielőtt rátérnénk a részletekre, érdemes feleleveníteni, hogy Csehszlovákiában mi kényszerítette ki a térség legelső és legradikálisabb átvilágítási törvényét.

Csehszlovákiában relatíve későn és rendkívül gyorsan, 1989 november–decemberében zajlott le a Bársonyos forradalom néven ismert rendszerváltás. Két tényező játszott döntő szerepet a régi elittel való leszámolásban. Belpolitikai szempontból az, hogy Csehszlovákiában működött a régió egyik legortodoxabb rezsimje, és az 1968-as katonai intervenció után a szovjet csapatok még nagy erővel állomásoztak az országban. A hirtelen hatalomba került új elit védelmi reflexei és a változások forradalmi jellege lehetővé tették, hogy éles határt húzzanak a régi és az új közé. Kezdődött azzal, hogy a november 17-i demonstráció leverésében kompromittálódott régi vezetőket felelősségre vonták, majd megtörtént a rendszerváltás szimbolikus aktusa is: megváltoztatták az ország nevét, törölték a szocialista jelzöt. Ebben a folyamatban felelevenítették az 50-es évek legsötétebb pillanatait (közismert, hogy Prágában zajlott le a térség legvéresebb kirakatpere). Az események külpolitikai szála pedig Moszkvából eredt. Az 1991. augusztusi szovjet puccskísérlet megijesztette a csehszlovák vezetőket, hogy a keményvonalas kommunisták visszatérése fordulatot okozhat Prágában is (történelmi példák voltak: 1948, 1968). Így a bel- és külpolitikai tényezők abba az irányba vezettek, hogy a moszkvai puccs után néhány héttel elfogadták azt az átvilágítási törvényt (451/1991 Sb.), amely kemény feltételeket szabott bizonyos állami funkciók betöltéséhez.

Az államigazgatásban, a hadseregben, a hírszerző szolgálatoknál, rendőri testületeknél, a köztársasági elnök hivatalában, a parlamentben, a kormányhivatalban, az alkotmánybíróságon, a legfelső bíróságon, a tudományos akadémia elnökségében, a rádiónál és a televíziónál, sajtóirodákban, állami vállalatoknál, állami szervezeteknél, részvénytársaságoknál (ahol a többségi részvényes az állam), állami pénzügyintézeteknél, állami alapítványoknál, állami közlekedési vállalatoknál kemény feltételek mellett lehetett pozícióba kerülni. Ha az illető 1948. február 25. és 1989. november 17. között nem volt állam- és nemzetbiztonsági testület tagja; nem szerepelt az állambiztonsági szervek nyilvántartásában mint rezidens, ügynök, továbbá „konspirációs” lakás bérelője vagy tulajdonosa; nem volt informátor vagy más szellemi munkatársa az állambiztonsági szerveknek. Nem volt a Csehszlovák Kommunista Pártnak kerületi, vagy annál magasabb szinten titkára, elnökségi tagja, a párt központi bizottságának tagja. Nem dolgozott a pártmunkát irányító hivatalokban, nem volt munkásőr, nem volt a Nemzeti Front akciósztagjának tagja; s 1968.

augusztus 21-e után nem volt a „felülvizsgálati és normalizációs bizottságok” tagja sem. Nem tanult a párt főiskoláján állambiztonsági, illetve közbiztonsági ismereteket; nem volt a Szovjet Szocialista Köztársaság Oktatási Minisztériuma Politikai Főiskolájának diákja, vagy azon három hónapnál hosszabb tanfolyam résztvevője.

1992-ben az újabb átvilágítási törvény már azokra is vonatkozott, akik a belügy, a rendőrség vagy az igazságszolgáltatás alkalmazottai szerettek volna lenni az új rendszerben (279/1992 Sb.). A cseh belügyminisztérium legfrissebb (2011. augusztus 4.) adatai szerint az 1991-es törvény következményeként 458 440 vizsgált személy közül 10 045 esetben, az 1992-es törvény esetében 24 295 vizsgálatból 4745-ben állapították meg a kollaboráció valamilyen formáját. E jogszabályok azonban csak az államigazgatásból zárhatták ki az érintetteket, egyáltalán nem akadályozták meg őket abban, hogy az új kapitalista gazdaságban részt vállaljanak. Kijelenthető, hogy a törvény az új politikai elit számára azért volt fontos, hogy a politikai versenyből kiiktassa a későbbiekben potenciális ellenfeleit. Ráadásul a csehszlovák átvilágítási folyamat kizárólag adminisztratív jellegű volt és teljes körű jogvédelmet csak utólag (post facto) biztosított. Nem véletlen, hogy a törvényt élésen támadták Nyugaton is, részben azért, mert nem voltak tisztában a valódi következményeivel. Ha azonban megnézzük a számokat, akkor azt látjuk, hogy túlzottak voltak a reakciók, ahogy túlzóak azok az állítások, hogy a csehek (a szlovákok a szétválás után 1996-ban hatályon kívül helyezték a törvényt) ennek a törvénynek köszönhetik a megtisztulást. Szimbolikusan biztosan, de húsz év alatt a kevesebb, mint 15 ezer érintett, aki nem vállalhatott tovább állást az állami adminisztrációban, nem tekinthető óriási számnak. A lakosság 0,15 százalékát teszik ki azok, akik a lustrációs törvény kárvallottjai. Ilyen méretű személyi változások minden más országban lezajlottak hasonló diszkriminatív törvény nélkül is.

A törvény elfogadása nem volt vitáktól mentes. Az egykori ellenzék legendás alakja, Václav Havel elnök is kritizálta a törvényt, de fenntartásai ellenére végül aláírta. Elvből ellenezte Aleksander Dubček is, aki az 1968-as prágai tavasz, „az emberarcú szocializmus” ikonikus alakja, a rendszerváltás után a Szövetségi Gyűlés elnöke. (Persze a törvény rá is vonatkozott.) Az alkotmány szerint neki alá is kellett volna írnia azt, hogy életbe lépjen, de nem tette meg. Sőt, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (ILO) szándékosan félreinformálta azzal, hogy 1 millió ember fogja elveszteni a munkáját a törvény értelmében. Részben ezzel is hozzájárult ahhoz, hogy nagyobb veszélyt lássanak külföldön a cseh gyakorlatban. Václav Klaus, a rendszerváltás utáni legnépszerűbb jobboldali vezető, centrista pozíciót foglalt el. Nem csupán a kommunistáktól, hanem az egykori ellenzéktől is távol tartotta magát. Inkább a többségre támaszkodott, amely az 1968-as események után apolitikussá vált, passzivitásba vonult, s nem vett részt sem a párt, sem az ellenzék munkájában.

Az átvilágítási törvény eredetileg mindössze 5 évre szólt, folyton meg kellett hosszabbítani. Václav Havel elnökként minden egyes alkalommal szerette volna ezt megakadályozni, tegyük hozzá: sikertelenül. Így az máig érvényben van, bár 2000-ben egy felmérés szerint a cseh lakosság csupán 36%-a helyeselte azt.

Meg kell azt is jegyezni, hogy a térség legradikálisabbnak tartott átvilágítási törvénye sem jelentette, hogy nyilvánosságra hozták volna az egykori együttműködők (ügynökök) neveit. Ha az illető csendben lemondott, nem tették közzé érintettségét. 2002-ben változott a helyzet: a parlament olyan törvényt fogadott el (107/2002 Sb.), amely a Belügyminisztériumot arra kötelezte, hogy tegye nyilvánossá a belső elhárításhoz, a kémelhárításhoz és a katonai elhárításhoz tartozó hálózati személyek nevét. Ezután a beazonosításukra szolgáló hálózati naplók szkennelt változatát közzétették az interneten. (<http://www.abscr.cz...>)

Az átvilágítási törvény nem érintette az egyszerű párttagokat, akik nem viseltek korábban funkciót. Újabb felmerül a kérdés Csehországban, hogy nem kellene-e az egykori egyszerű párttagoktól is megtisztítani a bíróságokat. A belügyminisztérium 2011. januári közleménye szerint 1989-ben a bírák sorában 714 kommunista párttag volt, közülük 618-an ma is aktívak (Csehországban jelenleg 3076 bírót, illetve 1272 ügyészt tartanak nyilván). Az Alkotmánybíróság végül úgy döntött, hogy a bírák 1989 előtti párttagsága nem tekinthető érzékeny adatnak, így a minisztérium közzétette az érintettek nevét a saját honlapján, ami meglehetősen kellemetlen helyzetbe hozhatja az idősebb bírói generációt.

1993. augusztus elsején lépett életbe a „kommunista rezsim törvénytelenségéről és az ellenállásról” szóló másik fontos törvény (198/1993 Sb.). Ebben kimondták, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) vezetősége és tagjai (!) felelősek az 1948 és 1989 közötti politikáért, amelyet a szöveg a tradicionális európai értékekkel szembenállónak minősített. A CSKP ideológiai és jogi utódjának számító Cseh- és Morvaországi Kommunista Pártot nem szüntették meg abban a reményben, hogy támogatás híján majd úgyis megszűnik. Ez nem következett be, sőt 10-12 százalékos támogatottságot minden választáson élveznek (2002-ben pedig 41 mandátumot szereztek a 200 fős parlamentben). A magyar országgyűlés által elfogadott Átmeneti Rendelkezők e cseh törvénnyel egyértelműen rokonságot mutat, azzal a különbséggel, hogy Csehországban azt egy egyszerű törvény formájában fogalmazták meg, míg Magyarországon az alkotmány részeként súlyos következményei lehetnek a bírósági perektől az iskolai oktatásig.

A cseh gyakorlat a kétezres évek közepétől az „elkövető-központú” megközelítéstől az „áldozat-központú” felfogás irányába tolódott. 2004-től kezdődően több kárpótlása törvényt is elfogadtak. E restitúciós intézkedések főképpen nyugdíj-kiegészítéseket tartalmaznak az első és a második világháború veteránjai (357/2005 Sb.) és a „kommunista rendszer” áldozatai (622/2004 Sb.), illetve az aktív ellenállók megsegí-

tésére. Fogalmi szempontból a legérdekesebb a 2011-ben elfogadott kárpótlási törvény (262/2011 Sb.), amely az ún. „harmadik ellenállás” résztvevőit érinti. Ez alatt azokat értik, akik 1947. február 25. és 1989. november 17. között aktívan felléptek a rendszerrel szemben. A törvény pontosan megfogalmazza, hogy mi az új rendszer viszonya a régihez, és kiket tart hősnek: „A kommunizmussal szembeni ellenállásnak és ellenzéki tevékenységnek tekinthető a kommunista rezsimmel szemben folytatott fegyveres vagy ahhoz hasonló harc, amely lehetett szabotázs, demokratikus állam hírszerzésével együttműködés, csempészet vagy határátlépés a kommunizmussal szembeni ellenállás vagy ellenzéki tevékenység céljával (sétáló-ügynökök).” Ugyanakkor rendkívül szigorúan kizárja a kárpótlásból mindazokat, akik Csehszlovákia Kommunista Pártjának tagjai, illetve tagjelöltjei voltak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az egész 1968-as reformmozgalmat, a Prágai tavasz résztvevőit, azokat az embereket, akik a katonai intervenció után esetleg ellenzéki tevékenységet folytattak, jó eséllyel kirekeszt a kárpótlásból, csak azért, mert egykor párttagok voltak. Csehországban egyébként megfigyelhető, hogy a Prágai tavasz fő mondanivalója (emberarcú demokratikus szocializmus) mintha még a történészek körében is háttérbe szorulna, és sokkal jobban hangsúlyozzák az intervenció utáni ellenállási formák jelentőségét.

Végül fel kell tenni a kérdést, hogy a radikális cseh lépések segítették-e a társadalmat történelmük feldolgozásában, jobban ismerik-e a csehek önmagukat, mint a magyarok, egészségesebb lett-e a közbeszéd, mint máshol. Ha a történészek elmúlt húsz éves szakmai termését nézzük, akkor nyugodtan kijelenthetjük, hogy sem minőségben, sem mennyiségben nem voltak a cseh kollégák „jobbak” a lengyelnél vagy a magyarnál. Sőt, mintha ózdkodnának a szintéziskészítéstől, az értékeléstől. Jellemző, hogy 1991-től máig egyetlen összefoglaló történelmi munka sem született Csehszlovákia 1948 és 1989 közötti történetéről cseh szerző tollából. A társadalomról sem jelenthető ki, hogy a radikális diszkreditáló törvényeknek megfelelően gondolkodna. A felmérések szerint egyre kevesebben támogatják az átvilágítási törvényt, de szimptomatikusabb, hogy a kommunista párt utódpartja, amely vállaltan kommunista, a mai napig folyamatos parlamenti tényező. Nem állíthatjuk azt sem, hogy a csehek e törvények révén közelebb kerültek volna Európához. Közismert, hogy a cseh politika (Václav Klausszal az élen) az euroszeptikusok táborának egyik szószólója.

Végül meg kell említeni, hogy Csehországban létrehozták (191/2007 Sb.) az ún. Totalitáriánus Rezsimeket Tanulmányozó Intézetet (Ústav pro studium totalitních režimů), amely céljai szerint a történelmi emlékezet megőrzését segíti elő. Az állami költségvetésből működő impozáns intézmény munkássága mégsem mondható kielégítőnek. Annak ellenére, hogy alárendelték az egész egykori állambiztonsági levéltárat, meglehetősen kevés szaktudományos munka készült e műhelyben. Hasonló a helyzet Szlovákiában, ahol Nemzeti Emlékezet Intézet (Ústav pamäti

národa) néven jött létre egy központ (553/2002 Z.z.). A szlovák átvilágítási gyakorlat azonban a szétválástól kezdve élesen elvált a csehtől. Szlovákiában nem következett be a csehhez hasonló antikommunista kampány, talán azért sem, mert máig nincs is valódi baloldali alternatíva az országban. A szlovák Nemzeti Emlékezet Intézet szintén diszponál az egykori szlovák belügyi iratok felett, s megkockáztatható, hogy cseh kollégáiknál szakmailag jobb munkát végeznek az egykori állambiztonság történeti feldolgozása terén. Ugyanakkor fő feladatuk nekik is a múlt kriminalizálása, az egykori „rendszerműködtetők” felderítése, adataik nyilvánosságra hozása.

*Elsőkből lesznek az utolsók, majd az utolsókból az elsők –
a lengyel példa*

A közhiedelemmel ellentétben, a kilencvenes évek során Lengyelországban nem tudott, nem akart a régi-új politikai elit szembenézni a múlttal. A tény, hogy a rendszerváltás Lengyelországban ment végbe legelőször, komoly hátrányt jelentett a későbbiekben a régi nomenklatura kiszorításában. Mivel az 1989. júniusi választások csak félig szabadok voltak, így – az ellenzéki Szolidaritás elsöprő győzelme ellenére – az új kormányban számos fontos funkciót megőrizhettek a régi rendszer prominensei (pl. belügy, hadügy). Amikor bekövetkezett az első valóban szabad választás (1991), addigra már sem a lakosság (amely a bőrén tapasztalta a gazdasági sokkterápia minden negatívumát), sem a Szolidaritás (amelyben súlyos szakadások következtek be) nem tudott, nem akart ezzel a kérdéssel megbirkózni. Másfelől, a Szolidaritás vezető liberálisai egyáltalán nem szándékoztak szembeköpní azokat a kommunistákat, akikkel a kerekasztal tárgyalások során hosszú viták után megegyeztek, történelmet írtak. Wojciech Jaruzelski, a hadiállapot bevezetője 1989-ben legalább annyira népszerű politikus volt, mint Lech Wałęsa. Adam Michnik volt az, aki Jaruzelskit az új Lengyel Köztársaság első elnökének javasolta. Természetesen mindezek később politikai megosztottsághoz vezettek, máig kemény vádak érik a „megalkuvókat” a radikális jobboldal részéről.

Kísérletek azért történtek. Elsőként Jan Rokita (azóta komoly politikai pályát befutott, akkor még fiatal ügyvéd) vezetésével 1989-ben parlamenti felhatalmazással megalakult az első *tényfeltáró bizottság*. Feladata az volt, hogy a hadiállapot bevezetésétől eltelt idő alatt bekövetkezett 122 személy halála és a belügyi szervek tevékenysége közötti összefüggéseket feltárja, a felelősöket megnevezza. 1991 szeptemberéig, amíg a bizottság működhetett, 88 halálesetben tudta bizonyítani, hogy a belügyi szervek, illetve a rendőrség tevékenysége okozta a halált. Megnevezett közel 100 egykori funkcionáriust, akik ellen megalapozott gyanú merült fel gyilkosságok és egyéb törvénytelenések elkövetésével kapcsolatban.

A bizottság jelentését azonban titkosították, a perekre nem került sor. A jelentést végül csak 2005-ben publikálták könyv formájában.

Az *elszámoltatás* mérföldköve lehetett volna az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapotért felelős egykori vezetők elítélése. 1992 februárjában a Szejm törvényben mondta ki, hogy a hadiállapot törvénytelen volt. Bogdan Borusewiczsel az élen pedig egy újabb vizsgálóbizottság jött létre, amelynek feladata a hadiállapot bevezetése körülményeinek feltárása lett. A bizottság munkája – amelyet később szintén publikáltak könyv formájában – rendkívül hasznos a korszakot kutatók számára, ám jogi következménye nem lett. 1993 után a posztkommunista többségű Szejm úgy döntött, hogy leveszi a napirendről a kérdést.

A harmadik próbálkozás már súlyosabb belpolitikai következményekkel járt. 1992. május 28-án fogadta el a Szejm az *átvilágítási törvényt*. Antoni Macierewicz belügyminiszter június 4-én a törvénnyel kapcsolatosan nyújtotta át a Szejm marsalljának, helyettesének és a frakciók egy-egy képviselőjének azt a 64 nevet tartalmazó listát, amelyen olyan vezető politikusok, miniszterek, helyetteseik, illetve Lech Wałęsa államfő neve szerepeltek, akik a belügy szerint együttműködtek a kommunista állambiztonsági szolgálatokkal. A lista óriási belpolitikai botrányt kavart, amelybe bekapcsolódtak a közszolgálati médiumok is. Jan Olszewski koalíciós kormánya még aznap megbukott, másnap a bizalmi szavazást is beterjesztették ellene. Június 5-én jelentették be a kormány lemondását, majd két rövid életű kormány bukása után Wałęsa feloszlatta a parlamentet. Az előrehozott választásokon (1993) a posztkommunista Demokratikus Baloldal Szövetsége győzött és négy éven keresztül koalícióban kormányozhatott. A lusztrációs törvény sorsa is megpecsételődött, az AB először néhány paragrafust minősített alkotmányellenesnek, majd 1992. október 20-án az egészet megsemmisítette.

A posztkommunisták visszatérésevel (1993) lefékeződött a múlttal való szembenézés és az elszámoltatás folyamata. Az egykori Szolidaritás ellenzéknek 1997-re sikerült időlegesen felfüggeszteni belső vitáit és koalíciót alkotva meg is nyerte a választásokat. Jerzy Buzek jobbközép kormánya idején új fejezetet nyitott a múlttal való szembenézés területén. 1998-ban törvényt hoztak a Nemzeti Emlékezet Intézetének (IPN) létrehozásáról, amelyet valódi igazságszolgáltatási jogosítványokkal is felruháztak (Dz.U. 1998 nr 155 poz. 1016). Az IPN ügyészeinek még így is komoly munkát jelentett, hogy tíz évvel később (!), 2008-ban végre bíróság elé tudják állítani Wojciech Jaruzelskit és nyolc társát. A per máig húzódik, az elsőrendű vádlott Jaruzelski ellen egészségi állapotára tekintettel a bíróság felfüggesztette a tárgyalásokat. Az IPN-ről azonban elmondható – a cseh és a szlovák gyakorlatl szemben –, hogy a múlt kriminalizálása mellett magas színvonalú történészszakmai munkát végeznek munkatársai. Ma már több százra rúg az Intézet által publikált dokumentumgyűjtemények és monográfiák száma. Színvonalas tudományos konferenciákat szerveznek, komoly hazai és külföldi

előadókkal. Az IPN óriási szervezetté nőtte ki magát: minden vajdasági székhelyen létezik saját intézménye, több száz alkalmazottja van. Nem elhanyagolható, hogy a lengyelek legalább oly mértékben foglalkoznak a náci rezsim bűntetteivel, mint az azt követő „kommunista” rendszerével. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Lengyelország az egyetlen közép-európai állam, amelyben valódi és jelentős ellenállási (ellenzéki) mozgalmak működtek 1939-től egészen 1989-ig, s ahol a hatalom mindvégig számos alkalommal élt represszív eszközeivel.

Az 1981-es hadiállapottal kapcsolatban két fontos dolgot meg kell említeni. Egyrészt, ma úgy tűnik, hogy ismerünk minden dokumentumot, amely a hadiállapot bevezetésével kapcsolatos, ismerjük, amit a forrásokból tudni lehet. De nem tudjuk és feltehetően nem is fogjuk tudni – nincsenek erre tudományos módszerek –, hogy mi történt volna, ha Jaruzelski nem vezet be a hadiállapotot: polgárháború, szovjet katonai intervenció vagy rendszerváltás? Így viszont nem lehet minden kétséget kizáróan igazságos ítéletet hozni az ügyben. (Leegyszerűsítve: arról kellene a bíróságnak döntenie, hogy Jaruzelski jól döntött-e, megmentette-e az országot a nagyobb katasztrófától, de nem tudjuk, hogy mi lett volna az a „nagyobb katasztrófa”.) A másik: a felmérések alapján ma már csak a lengyel társadalom 60%-a tudja megmondani pontosan az esemény dátumát, az érdeklődés folyamatosan csökken iránta. Ugyanakkor a többség, a rendszerváltás időszakával ellentétben, ma már rossz döntésnek tartja a hadiállapot bevezetését.

A Buzek-kormány másik fontos lépése volt, hogy megalkotta a „kommunista bűncselekmény” fogalmát, ami minden olyan tevékenységet magában foglal, amelyet a „lengyel nemzet ellen” követek el. Ennek alapján az IPN 2000-től 2009-ig több mint 6300 eljárást folytatott le, 242 vádiratot nyújtott be 385 személy ellen.

A jobbközép-kormány bukása után a hatalomba visszakerülő baloldali kormányok alatt újra lekerült a napirendről a téma. Az „ügynök-ügy” csak 2005 elején vált újra központi témává, amikor napvilágra került a hír, hogy az IPN egy több mint 100 000 személy adatait tartalmazó listát őriz, amelyen szerepelnek az egykori funkcionáriusok mellett azok nevei is, akiket csak beszervezni kívánt a szolgálat. A listát a *Rzeczpospolita* napilap egyik publicistája, Bronisław Wildstein szerezte meg, amely hamarosan felkerült az internetre is. E botrány újabb politikai vitákat kavart a múlttól.

A 2005 őszén lebonyolított parlamenti választásokat a radikális jobboldali Kaczyński testvérek vezette Jog és Igazságosság (PiS) pártja nyerte; természetes volt, hogy az „ügynök-ügy” újra fontossá válik. A PiS-t azonban nem csupán a történelem megismerése vezette céljaiban, hanem az ügyet szorosán összekapcsolta az ún. „dekommunizációval” és a IV. Köztársaság eszméjével, amely az értelmezésükben a valódi rendszerváltást jelentette volna. 2006. október 18-án a kormányzó PiS és az ellenzéki Polgári Platform képviselői is megszavazták az újabb

lusztrációs törvényt, amely az IPN hatáskörébe utalta a feladatot. Létrejött az IPN-en belül a lusztrációs iroda, és a törvény jelentősen kibővítette a lusztráció alá eső személyek körét is. A közfeladatot ellátó személyek kinevezéséhez mellékelni kell az IPN által kiállított tanúsítványt, hogy nem voltak korábban az állambiztonság titkos munkatársai. Az eredeti változat az 1991-es csehszlovák törvényhez állt közel, de 2007 májusában az AB alkotmányellenesnek és a nemzetközi joggal ellentétesnek minősítette azokat a részeket, amelyek a lusztrációt kiterjesztették minden tudományos dolgozóra, újságíróra, bankok és a részvénytársaságok felügyelőbizottságainak és hivatalainak tagjaira, adótanácsadókra és a nem közpénzből működő iskolák igazgatóira. A határozat fontos része volt, hogy megtiltotta az IPN-nek, hogy az egykori titkos ügynökökről listát készítsen, illetve publikáljon. Az AB nem ismerte el a korábbi cenzúrahivatalt és az Egyházügyi Hivatalt, mint az állambiztonsági szerv részét. Fontos, hogy az említett törvény nem szankcionált, azaz nem jár funkcióvesztéssel, ha valakiről kiderül a kollaboráció, bár a PiS vezetői ezt rendkívül szerették volna.

A *dekommunizációs diszkrimináció* elemeként újra felmerült az egykori állambiztonsági szolgálatokkal együttműködő személyek nyugdíjainak csökkentése is. Korábban kétszer is napirenden volt az ügy, először Wałęsa, majd Kwaśniewski elnök is élt a vétőjogával, így az nem lépett életbe. 2008 szeptemberében a kormányon lévő Polgári Platform képviselői nyújtották be az újabb törvénytervezetet. Lényege, hogy az egykori állambiztonsági szolgálat és a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa (ez utóbbi a hadiállapot bevezetése pillanatában létrehozott alkotmányon kívüli végrehajtó szerv volt Wojciech Jaruzelski vezetésével) egykori funkcionáriusainak ún. nyugdíj-privilegiumait megszüntesse. A javaslatot támogatta Lech Kaczyński államfő és a Jog és Igazságosság pártja is. A baloldali ellenzék természetesen kritizálta. Végül 2009. január 23-án fogadták el (Dz.U. 2009 nr 24 poz. 145), eszerint közel 30 000 egykori állambiztonsági funkcionáriust érinthet a nyugdíjcsökkentés. A végső verzióból kivették a katonai hírszerzés funkcionáriusait. Az IPN adatai szerint kb. 80 000 személyre vonatkozatható a törvény, de kivételt tesznek azokkal, akik együttműködtek az ellenzékkel is. (Ez jelentős eltérés a cseh gyakorlattól.) Az AB megsemmisítette például azt a passzust, amely Jaruzelskinek a hadiállapot bevezetése után, mint a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa vezetőjének jövedelme utáni nyugdíjára vonatkozott. Jaruzelski egyébként kijelentette, hogy ő kizárólag a hadseregben betöltött állásai után járó nyugdíjjal szeretne élni, az államapparátusban betöltött funkciói után járó összegről lemond.

Néhány szót ejtenünk kell a lengyel *kárpótlási törvényről* is (Dz. U. z 2009 r. nr 91, poz. 741), amelyet meglehetősen későn, csak 2009-ben fogadott el a Szejm. Azoknak a lengyel állampolgároknak a hozzátartozói részesülhetnek egyösszegű 50 000 zloty pénzbeli kárpótlásban, akik 1956 júniusában Poznańban, 1957 októberében Varsóban, 1970

decemberében a Tengeremelléken, 1976-ban Radomban, valamint a hadiállapot idején és az 1983–1989 közötti rendszerellenes demonstrációk alatt veszítették életüket.

Zárszóként meg kell említeni, hogy Lengyelországot is példaként szokták emlegetni a „kommunista múlttal történő szembenezésben”. Valóban, ma már Lengyelország sok mindent behozott e téren abból a hátrányból, amivel indult a '90-es évek elején. Az igazság azonban az, hogy a lengyel politikai életben nem történt meg a megbékélés, a mai radikális jobboldali erőket egyáltalán nem elégíti ki a jelen helyzet: radikális elszámoltatást követelve folyamatosan mérgezik a politikai közbeszédet; miközben a jobbközép Polgári Platform, valamint a baloldali és liberális erők természetesen megszabadulnának már a múlt állandó újraértelmezésének terheitől.

Lengyelország sokkal inkább példa lehet abban a tekintetben, hogyan lehet a történészekre bízva feldolgozni a múltat. Az IPN, annak ellenére, hogy komoly politikai nyomás alatt áll – bár ez az utóbbi időben csökkenni látszik –, jól végzi munkáját. Nem csupán emlékezetpolitikát folytat, hanem kutatásokat, kiadói és oktatói-továbbképzési tevékenységet is végez. Negatívumként kell említeni, hogy a történeti kutatásokra fordítandó állami források döntő többségét az IPN működése viszi el; számos látványos konferencia és kiadvány mellett alig jut forrás a hagyományos akadémiai kutatóintézetek számára. Másfelől az IPN ugyan őrzi az egykori állambiztonsági iratokat, de a kutatás rendkívül nehézkes a hozzájuk tartozó levéltárakban. Ha lehet, még a magyarországi szabályozásnál is szigorúbb feltételek között juthat a kutató dokumentumhoz. Végül meg kell említeni, hogy az IPN végzi azt a munkát, hogy az átvilágítási törvény alá eső személyek érintettségéről adatokat közöl az interneten. Sajnos, az itt közölt adatokból nem derül ki, hogy az illető valójában milyen szerepet játszott a múltban. Számos per is lezajlott az elmúlt években a valótlan adatok közlése miatt. Szakmai szemmel megállapítható, hogy az IPN internetes listája teljes mértékben érdektelen.

Magyarország: tényleg nem történt semmi?

Végül röviden fel kell vázolni a magyar eseményeket is. Annál is inkább, mert ma gyakran elhangzik, hogy nálunk nem történt semmi az elmúlt 22 évben („elmaradt a diktatúra vezetőinek felelősségre vonása, nemcsak jogi, de erkölcsi értelemben is”). Ez természetesen nem igaz. Magyarországon az 1956-os forradalom emléke szerves része volt a rendszerváltásnak. A nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke állandóan napirenden tartotta a forradalom ügyét. Körükben alakult meg 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság, tagjai voltak többek között Hegedűs B. András, Göncz Árpád, Nagy Erzsébet és Vásárhelyi Miklós. Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulóján (1988) sürgették a kivégzettek újrateme-

tését és rehabilitálását. 1989. június 16-án megtörtént az újratemetés (ehhez hasonló szimbolikus szertartásra, a korábbi rendszerrel szembeni egyértelmű szakításra máshol nem került sor), majd az első szabadon választott parlament első törvénye kimondta, hogy 1956 forradalom és szabadságharc volt, s ezzel megteremtette ön maga és a forradalom közötti kontinuitást, valamint szakított a Kádár-korszakkal. A magyar parlament törvényben vállalta '56 örökségét (ez nem történt meg sem Csehszlovákiában az 1968-as, sem Lengyelországban az 1980–81-es eseményekkel kapcsolatban). Mindez nem jelentette azt, hogy a forradalom hagyománya az új rendszer szerves részévé vált volna. Sokkal fontosabb volt az új elit számára a forradalom delegitimációs szerepe, amellyel a régi elit leszerelhető volt, mint a forradalom eszméinek követése (gondoljunk csak arra, hogy a FIDESZ milyen gyorsan „felejtette el” saját eszmei példaképét, Bibó Istvánt). A hatalomba került jobboldal arra használta fel '56-ot, hogy egybemossa a sztálinizmust a kádárizmussal, végső soron a szocialistákat diszkreditálja. Utóbbiaknak szakítani kellett a kádárista ellenforradalmi tézissel, de ennek ellenére őket továbbra is ezen tézis örökösének tartották és tartják ma is. A szocialistáknak nem sikerült – a jobboldali kánonból kikerülők – Nagy Imrét sem a saját hagyományaik részévé tenni, így könnyen lehetett őket gyökértelessé, hazátlannak feltüntetni. Érthető, ha ebben az improduktív harcban nem szívesen vettek részt, inkább fátylat borítottak volna a múltra. E szándéknak természetesen erős társadalmi bázisa is volt, hiszen 1994-ben a választók hatalomba segítették azt a Horn Gyulát, akinek ismert volt a forradalom leverésében játszott karhatalmista szerepe. Ebben meglehetősen hasonló a helyzet a lengyelországihoz.

A rendszerváltás után a történelem kriminalizálására irányuló első kísérlet a Zétényi–Takács-féle *igazságtételi törvény* (1991) javaslata volt, amely végül az AB döntése nyomán soha nem lépett életbe. A tervezet arra adott volna lehetőséget, hogy az emberöléssel járó vagy hazaárulással felérő bűncselekményeket utólagosan büntetni lehessen akkor is, ha a maguk idejében (1944. december 21-e és 1990. május 2-a között) az uralmon lévő kommunista (vagy befolyása alatt álló) politikai rendszer azért nem torolta meg, mert azokat maga kezdeményezte. E törvény egyedülálló lett volna Közép-Európában. Még Lengyelországban sem merül fel, hogy az 1981-es hadiállapot bevezetését ne az akkor érvényben lévő jogszabályok (az akkori Alkotmány) alapján ítéljék meg (más kérdés, hogy azokkal összhangban volt-e, de azt a bíróság ma vizsgálja is). A törvény azt jelentette volna, hogy a magyar állam elveti a *nullum crimen et nulla poena sine lege* elvét, vagyis azt, hogy csak az elkövetéskor hatályos törvény szerint lehet valakit bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani. Az AB határozat (11/1992. III. 5.) szerint az elévülést ugyan nem lehet megváltoztatni utólag, de azt is kiemeli, hogy büntethetőséget megszüntető okok „nem változtatnak a tett minőségén, az továbbra is bűncselekmény marad; közömbös az

is, hogy milyen okból nem üldözték a bűnöst. Ha az elévülés beállt, az elkövetőnek alanyi joga keletkezik arra, hogy ne lehessen megbüntetni.” Az AB szerint „közömbös, hogy az állam rosszul vagy egyáltalán nem érvényesítette büntető igényét, s az is, hogy milyen okból”. Az AB egyértelműen a jogállamiságot, a jogrendet tette az első helyre, leszögezte, hogy itt „egyszerűen nincs tere a történelmi helyzet, igazságosság stb. figyelembevételének”. A 2012-ben életbelépett új magyar Alaptörvény és az Átmeneti Rendelkezők egyértelműen azt mutatják, hogy a kormány az AB jogi értelmezését elveti, s a szubjektív visszavetítő „igazságosságot” a jogrend elé helyezi. Egy polgári demokratikus *jogállamban* a jogrend előrébbvaló, ha *hatalmi állam* van, akkor ez „elesik”, ezért el is vetik. Itt fontos hangsúlyozni, hogy a visszamenőleges igazságtétel, amelyet a Zétényi–Takács javaslat és a mai kormány által képviselt program tartalmaz, jogi anakronizmus, mivel visszavetítő mértékeket kíván bevezetni, mintha a jogrend nem állami kényszerrel kötelezett volna 1948–89 között.

Az utólagos átértékelés egyetlen valamelyest elfogadható módja csak az áldozat-központú *semmisségi törvényhozás*, amely szimbolikusan fejezi ki az új rendszer véleményét tagadott elődjéről. A kilencvenes években a közép-európai országok átmeneti kormányai idáig el is mentek. Ugyanakkor, aki ennél továbblép, az magát a történelmet ülteti a büntetőjogi vádlottak padjára. Ez a történelem kriminalizálása. Ez folyik ma Magyarországon. Ahogy Gustav Radburch német jogfilozófus 1946-os híres munkájában fogalmazott „a jogrendet akkor kell jogtalanságnak tekinteni, ha a törvény és az igazságosság közötti ellentmondás olyan elviselhetetlen mértéket ért el, hogy a törvénynek, mint igazságtalan jognak az igazságosság előtt meg kell hátrálnia”. Radburch e formulájában a Harmadik Birodalom jogrendjét tekintette jogtalanságnak az igazságosság előtt, s joggal tette Hitler rendszerét a vádlottak padjára. Kérdés, hogy mindez alkalmazható-e az államszocialista rendszerekre vonatkozóan. A mai magyar kormány szerint – nem kérdés – egyértelműen igen, a történész szakma szerencsére ennél sokkal árnyaltabb, s rámutat a rendszer saját társadalmi legitimitására, amelyhez idővel hozzátársult a nemzetközi elfogadás és legitimáció is.

A semmisségi törvényhozásban élenjárt a térségben Magyarország, és hazai specialitásnak tekinthetőek az ún. semmisségi törvények. Még az első szabad választásokat megelőző állampárti parlament hozta meg az elsőt az 1956-os forradalom után történt perekkel kapcsolatban (1989/XXXVI tv.). Semmissé tették „a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmény, valamint az ezzel bűnhalmazásban – harci cselekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszély okozás vagy személy elleni erőszak miatti” ítéleteket. Ezt a gyakorlatot folytatta az Antall-kormány: 1990-ben törvényt hozott a parlament az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélésekről (1990/XXVI tv.). Eszerint semmisnek tekintendők „az állam belső és külső biztonsága elleni

bűncselekmények, a tervbűncselekmények, az árdrágító és közellátás elleni bűncselekmények, valamint a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítélések”. Két évvel később az egyes „állam és közrend elleni bűncselekmények” miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról (1992/XI tv.) határozott a parlament. Előbbi kimondta, hogy „a törvénytelenül üldözöttek ügyeiben gyakorolt kegyelmi elhatározások alkalmatlanok voltak a sérelmek orvoslására, mert az el nem követett bűnök nem bocsáthatók meg”. Így a magyar parlament nem a rehabilitáció irányába indult el, hanem a régi jogrendszer törvénytelenységét mondta ki. E jogszabályok lényegében abból indultak ki, hogy a „kommunista rendszer” és annak törvényei is elfogadhatatlanok, nem azok alapján kell megítélni egy-egy akkori ítélet jogszerűségét. A semmisségi törvények máig érvényben vannak. Sőt, az első FIDESZ-kormány idején is hoztak ilyen jellegű jogszabályt (az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolóással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000/CXXX tv.).

A múlttal történő szembenézés egyik elengedhetetlen feltétele a *tényfeltárás*. Kijelenthető, hogy e téren jól áll Magyarország, és az egészséges nemzeti önismeret kialakulásáért sokat tett a tudomány. Szakmailag teljesen értelmezhetetlen a kormány azon követelése, hogy el kell kezdeni az 1944 utáni történelem feltérképezését, az elmúlt rendszer működtetőit meg kell nevezni. Hiszen ennek a tudásnak ma már nagyrészt teljesen a birtokában vagyunk. Maga a magyar kormány is tett ilyen kezdeményezéseket korábban: az 1993. január 21-én kelt határozatával „az elmúlt rendszer éveiben elkövetett egyes bűncselekmények feltárására” bizottságot hozott létre. A Tényfeltáró Bizottság feladata volt meghatározni, hogy milyen sortüzek voltak 1956. október 23-tól az év végéig, hogy milyen megtorlás követte az 1956-os forradalmat és szabadságharcot. A Bizottság munkáját könnyv formájában Kahler Frigyes szerkesztésében nyilvánosságra is hozták. A tényfeltárásban még fontosabb szerepet játszott az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, amely a Boross-kormány idején vált közalapítvánnyá. Munkássága nem csak itthon, hanem a világon mindenütt elismerést váltott ki. Szimptomatikus, hogy 2012 januárjában éppen a FIDESZ–KDNP-kormány szüntette meg az Intézet működését.

Hasonló tényfeltáró és elemző munkát végez a Politikatörténeti Intézet, amely állami támogatásban sem most, sem az első Orbán-kormány alatt nem részesül(t). Pedig éppen az 1945–1947 közötti időszakra, a Rákosi-korszakra, majd az 1956-os forradalomra vonatkozóan több tucatnyi dokumentumkötetet, monográfiákat és tanulmányok százait publikálta, amivel jelentősen hozzájárult a történelmi ismeretek és a kormányzat számára is oly fontos nemzeti önismeret bővítéséhez. Az Intézet produktumai ma szerves részei a tudományos közéletnek, hivatkozási alapnak számítanak. Ennek ellenére a kormány eltökölt az Intézet és a hozzá

tartozó levéltár ellehetetlenítésében. A folyamat szervesen következik a már idézett átmeneti rendelkezésekből, amelyben a kormány leszögezte, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődjei, valamint a kommunista ideológia jegyében kiszolgáltatásukra létrehozott egyéb politikai szervezetek *bűnöző szervezetek* voltak, amelyek vezetői *el nem évülő felelősséggel tartoznak* az elnyomó rendszer fenntartásáért, irányításáért, az elkövetett jogsértésekért és a nemzet elárulásáért”. Vagyis egyértelműen a Zétényi–Takács-féle elgondolás felmelegítéséről és annak továbbfejlesztéséről van szó. Ennek jegyében nyújtotta be 2012 áprilisában a nemzeti erőforrás miniszter „a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény” módosítását tartalmazó T/6774. számú törvényjavaslatot is. Eszerint „az 1944–1989 között működött Magyar Dolgozók Pártja (MDP), Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), ezek társadalmi szervezetei (Magyar Partizánszövetség, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, Magyar Nők Országos Tanácsa), ifjúsági szervezetei (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, Dolgozó Ifjúság Szövetsége, Kommunista Ifjúsági Szövetség, Népi Kollégiumok Országos Szövetsége, Magyar Úttörők Szövetsége), valamint a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a szakszervezeti tanácsok és ágazati szakszervezetek iratai az állam tulajdonát képezik”. Mindez azt jelenti, hogy az Alaptörvénnyel összhangban a „bűnös” szervezetek dokumentumainak az állami levéltárban a helye, ezzel gyakorlatilag likvidálni lehet a Politikatörténeti Intézet alá tartozó törvényesen működő, és a szakmai szervezetek által folyamatosan felügyelt magánlevéltárat, s meg lehet fosztani az ingatlanhasználati jogától is. Az igazsághoz tartozik, hogy az egykori pártlevéltárakat minden más közép-európai országban államosították a rendszerváltás idején. A magyar helyzet annyiban speciális, hogy az 1991-es levéltári államosítás alkalmával nem mindent államosítottak, például az egykori SZOT iratokat a jogutód MSZOSZ tulajdonában hagyták, de a kutatók számára teljes mértékben hozzáférhetőek a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban. Az, hogy 2012-ben felmerül ezen (magán)iratok államosítása, nem szolgál mást, mint az intézmény felszámolására való törekvést. Az az állítás pedig, hogy a jelenlegi helyzetben nem ismerhető meg a múlt, teljes mértékben hazugságon alapszik. A Magyar Országos Levéltár például évekkel ezelőtt közzétette az interneten az MDP és az MSZMP vezető szerveinek (KV, PB, KB) üléseiről készült jegyzőkönyvek szkennelt változatát (www.digitarchiv.hu), de a levéltárban egyébként is kutatható a korszak teljes egésze.

Az Átmeneti Rendelkezésben viszont igazat állítanak, amikor azt mondják, hogy a „kommunista” rendszer működtetőinek *megbüntetése* elmaradt. Ebben természetesen az is szerepet játszott, hogy az 1956 utáni megtorlás irányítói már nem élnek (Biszku Béla egykori belügyminiszter kivételével). Ugyanakkor a rendszer áldozatainak tekintett

személyek kárpótlása meglehetősen hamar elfogadásra került. A múlt áldozat-központú megközelítése kevesebb vitát, az elitben pedig kevesebb érdeksérelmet okozott. Magyarország élenjárt a *kárpótlás* terén: már 1990-ben létrejött a Kárpótlási Hivatal, 1992-ben pedig elfogadták – a térségben elsőként – a magyar kárpótlási törvényt (1992/XXXII tv.), amely kimondta, hogy „kárpótlás illeti meg e törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak”. A törvény ugyanakkor „kizáró” jellegű is volt, hiszen konkrétan meghatározta, hogy kik nem részesülhetnek kárpótlásban. Tehát ha valaki az államvédelmi szerveknek hivatásos állományú tagja volt, vagy részt vett az 1956-os forradalom leverésében, akkor már érdemei ellenére sem részesülhetett a kárpótlásban. (Ebben radikálisabb a lengyel törvélynél.) A törvényt 1997-ben kiegészítették a nácik által deportáltak és a Szovjetunióba elhurcoltak kárpótlásával (1997/XXIX tv.). Végül 2006-ban még egyszer megnyitották a „kaput” azok előtt, akik valamilyen okból nem éltek e jogukkal, vagy korábban hiányos dokumentáció miatt elutasították kérelmüket. A Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium adatai szerint 2006. december 31-éig, mintegy 95 000 kérelem érkezett a hivatalhoz. (<http://www.kimisz...>)

A magyar kárpótlási törvényekhez képest a jelenlegi Alaptörvény időben leszűkítette a „nemzetiszocialista és kommunista diktatúráknak” nevezett korszakot: 1939 helyett 1944-re teszi a kezdetét. Ebből következik, hogy egy esetleges újabb kárpótlás esetén szűkebb lenne a potenciális kérvényezők köre is. A korábbi szakaszhatár egyébként teljes mértékben egybeesett a lengyel és a cseh-szlovák gyakorlattal. De úgy tűnik, a kormány nem is szándékozik további (anyagi jellegű) kárpótlást nyújtani a „diktatúra” áldozatainak. Erre utal az Átmeneti Rendelkezések egy bekezdése, amely úgy fogalmaz: „minden magyar polgár, aki a kommunista diktatúrával szemben ellenállást tanúsított, akit a diktatúra kiszolgálói emberi méltóságában és jogaiban megsértettek vagy igazságtalanul üldöztek, ha e jogsértésekben nem vett részt, *elismerést és erkölcsi elégtételt* érdemel”. Ugyanakkor minimális kikaput mégis hagytak a döntéshozók az anyagi kártalanításra is, ha sikerül elfogadniuk olyan törvényt, amely az egykori állampárt még élő vezetőinek nyugdíjsökkentését írná elő, akkor az abból befolyt összeget fordítanák e célra. Nem kérdéses, hogy ez minimális mértékű juttatás lehet csupán.

A cseh-szlovák gyakorlathoz képest későn, de a lengyelt jóval megelőzve került elfogadásra az első *lusztrációs törvény* (1994/XXIII tv.). Jellemzően az első jobboldali többségű parlament működésének utolsó napjaiban. Eszerint ellenőrizni kellett, hogy bizonyos állami funkciókban lévő személyek hivatásos – nyílt vagy „szigorúan titkos” – állományú tisztként teljesítettek-e szolgálatot a volt BM III/III Csoportfőnökségnél, illetve elődeiknél, adtak-e a hálózati feladatok vállalására vonatkozó,

saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, és adtak-e jelentést vagy kaptak-e tevékenységükért illetményt, prémiumot, illetőleg kedvezményt, vagy teljesítettek-e szolgálatot 1956–1957-ben karhatalmi alakulatban; betöltöttek-e olyan politikai vagy állami tisztséget, amelyben a BM III/III feladatkörébe tartozó adatokról döntéseikhez tájékoztatást kaptak, illetve tagjai voltak-e a Nyilaskeresztes Pártnak. Az Alkotmánybíróság számos pontban bírálta a törvényt, szerinte több alapjogot is sértett, néhány paragrafust meg is semmisített. Az AB kimondta, hogy „a lusztráció nem utólagos igazságtétel, de nem is kifejezetten a múlt feltárására törekszik”. A törvényt később számos alkalommal módosították. Egyik legnagyobb hiányosságán azonban nem változtattak: kizárólag a belső elhárításra, azaz a III/III-as csoportfőnökségre korlátozta az átvilágítást. A másik vitatott pontja pedig az ún. közvélemény-formálókat érintette. A 2000-ben elfogadott új törvényben az átvilágítandók körét kibővítették a sajtó azon szereplőire, akik „a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak” (2000/XCIII tv.). Ezzel évekkel megelőzte a magyar parlament a lengyel jogalkotókat, Varsóban ugyanis csak a Kaczyński által vezetett koalíció idején (2005–2007) hoztak hasonló tartalmú törvényt.

Az 1996-os módosítással létrejött a Történeti Hivatal azzal a céllal, hogy „az iratok kezelésére, őrzésére speciális szabályokat kell megállapítani, célszerű, hogy e feladatokat a Kormánytól és a Belügyminisztériumtól teljesen független, önálló szervezet végezze”. E kezdeményezés szintén évekkel megelőzte a csehszlovák és a lengyel folyamatokat. A szabályozás legnagyobb – máig ható – hibája, hogy a jelenlegi nemzetbiztonsági szolgálatokra bízta, hogy milyen iratokat ad át a TH-nak. 2001-ben a Hivatalt állami szaklevéltárrá minősítették át (2001/XLVII tv.). A legfontosabb változást az irategyesítés jelentette: a nem jogállami titkosszolgálatok és a jogállami titkosszolgálatok iratait egyesítették. Majd 2002-ben az áldozatok *információs kárpótlása* feltételeinek megteremtése érdekében a TH-ból létrehozták az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát (2003/III tv.). A törvény fontos megállapítása, hogy az előző korszak titkosszolgálati iratai nem tekinthetők államtitoknak, ezért minősítésük megszűnik. Ennek ellenére még ma is igen nehéz a hivatásos történész számára is a kutatás. Végül 2007 nyarán kormányrendelettel felállítottak egy Szakértői Bizottságot Kenedi János vezetésével. Mivel a Bizottság jelentése nyilvános, és az eddigiek közül a legalaposabban mutatja be a jelenlegi helyzetet, ezért itt nem szükséges a témát bővebben tárgyalni. A Bizottság munkája ugyan nem volt teljesen szabad, nem vizsgálhatták például a nyilvántartásokat, illetve azok kezelési módjait 1990. február 14-e után. Nem tudta a Bizottság elérni, hogy a mágnesszalagokra rögzített információkat teljes egészében megismerhessék. Ez azonban szintén politikai akaraton múló kérdés, nem pedig szakmai. A parlamenti többség egyetlen törvénymódosítással rendezhetné a helyzetet.

A felvázolt törvényhozási folyamatokból egyértelműen látszik, hogy Magyarország nem maradt le a „múlttal történő szembenezés” terén Csehországtól és Lengyelországtól. Nincs cseh (szlovák) és lengyel példa, amit követnünk kellene e téren. Minden országban úgy alakultak a dolgok, ahogy az a belső folyamatokból, sajátosságokból következett. Nem is erről van szó. Az Alaptörvényből és az Átmeneti Rendelkezésekből egyértelműen kiolvasható, hogy a FIDESZ–KDNP kormánykoalíció kizárólag a saját hatalmának legitimálása és a nemzeti tőkésosztály védelme érdekében foglalkozik a kérdéssel. Gazdasági siker hiányában, és a neo-liberális gazdaságpolitika kilátástalansága miatt nincs más lehetősége a kormánynak, mint hogy a politikai eszköztár teljes arzenálját felvonultatva birtokba vegye a múltat, s önmagát tegye meg a nemzet egyetlen legitím politikai erejévé. Ezért kell kiiktatni minden olyan hagyományt és politikai tényezőt, ami e terv akadályja lehet. Nem a múlt megismerése a fontos számukra, hanem minden alternatív gazdasági és politikai elképzeléssel történő leszámolás, illetve azok jövőbeni kialakulásának törvénnyel való megakadályozása. A jobboldali erők ma azon dolgoznak, hogy egy homogén történelmi tudattal rendelkező társadalmat alakítsanak ki, még akkor is, ha ez a tudat hamis lesz. A cél az alternatív gondolat megbélyegzése és eltírása. Rendkívül veszélyes ez a történelemtudományra és a nemzeti önismeretre nézve is. Előbbit tekintve, mi értelme a történész munkájának, ha kérdéseket sem tehet fel, hiszen a válaszokat már alkotmányba vésték? Utóbbit nézve pedig, milyen társadalom lesz az, amelyik egy adott politikai erő hamis mítoszain fog felnőni? Aki egy kicsit ismeri a történelmet, az pontosan tudja erre a választ.

Van azonban ennek a felfogásnak egy államelméleti vonatkozása is, amely az államrezon („raison d'état”) problémáját érinti. Minden államférfi előtt ott áll az állami öfenntartás és növekedés kényszere, és „az államrezon szolgáltatja a növekedés módjait és céljait”. Friedrich Meinecke német történész Machiavelli nyomán kifejtett államrezon felfogása szerint „minden állam számára, minden pillanatban az állami cselekvésnek egy eszményi pályája, egy eszményi államrezon létezik”. E jog gyakorlása mindenkit megillet a történelemben. A rendszerváltás utáni antikommunista politikai gondolkodás ezt a jogot elismeri ugyan, különösen önmagára vonatkoztatva, csak az államszocialista rendszerekkel tesz kivételt. Automatikusan úgy kezeli, mint amelyet nem illet meg az államrezon védelme és gyakorlása. Meinecke azt írja, hogy az „államrezon eredete két forrásra vezethető vissza, az uralmat gyakorlók személyes hatalomvágyára és az uralt nép szükségleteire, mely azért tűri a hatalmat, mert ellenszolgáltatást kap érte, s a maga látens hatalmi és életösztönei által az uralmon lévők hasonló ösztöneit táplálja. Az uralkodót és az alattvalókat közös kötelék, a közösség ősi emberi szükséglete köti össze.” A rendszerváltás utáni jobboldali antikommun-

nista kormányok – és ebben most élen jár a FIDESZ–KDNP-kormány – önkényesen úgy értelmezik az államszocialista rendszereket, hogy ezt a „közös köteleket” eltagadják, s kizárólag a kommunisták hatalmas ösztöneire helyezik a hangsúlyt. Ma már nincs a térségben olyan komolyan vehető történész, aki elfogadná ezt a fekete-fehére leegyszerűsített képletet, viszont a térség jobboldali kormányainak propagandagépezete időről-időre ezt sulykolja a tömegekbe, egyre inkább ez jelenik meg a közoktatásban is. A mai magyar kormány „történet-politikája” tehát teljes mértékben beleillik az eddigi folyamatokba, és ma úgy látszik, hogy Közép-Európában a legradikálisabb forgatókönyvet szeretné megvalósítani. Lengyelországban nem véletlenül tekint a radikális jobboldali Jarosław Kaczyński példaként Orbán Viktor politikájára. Más kérdés, hogy Varsóban ezek a politikai erők régóta és stabilan ellenzékben vannak (egyelőre).

Természetesen nem arról van szó, hogy semmin nem kell és nem szabad változtatni. Lehet változtatni az egykori állambiztonság ügynökeinek nyilvánosságra hozatali szabályain. A cseh és a lengyel gyakorlathoz hasonlóan létre lehet hozni egy internetes adatbázist, amely tartalmazhatná az összes egykori együttműködő nevét. Azon is lehet vitatkozni, hogy kikre terjedjen ki a nyilvánosság, illetve kikre nem. Elfogadható érvelésnek látszik, hogy az „állami feladatot ellátók” adatai nyilvános adatok (ezt az AB is megerősítette), tehát ebből a szempontból nem lehet különbséget tenni egy állambiztonsági tiszt vagy ügynök és egy volt párttitkár között. Ha utóbbi adatai nyilvánosak, akkor az előbbieké is az kell hogy legyen. Ezen érvelés szerint a jogállamnak jogában áll felülbírálni még a saját korábbi titkosításra vonatkozó döntéseit is, és nyilvánosságra hozhatja minden alkotmányértés nélkül e személyek adatait. Tehát elviekben semmi nem akadályozhatja ma sem azt, hogy minden ügynök neve és adatai nyilvánosak legyenek. A kollektív múlt megismerése és az információs önrendelkezési jog közérdek. Más kérdés, hogy ennek milyen társadalmi és tudományos hozadéka lenne. A cseh és a lengyel tapasztalatok azt mutatják, hogy társadalmilag káros is lehet, tudományosan pedig semmilyen új eredményre nem juthatunk ezáltal. A történést a folyamatok, a mechanizmusok foglalkoztatják, nem pedig nevek sokasága. Az amúgy is „beteg” magyar társadalom számára pedig nem biztos, hogy újabb sebek feltépése, újabb gyűlölködéshez vezető döntés szükséges.

Törvénymódosítással lehet könnyíteni a történész-kutató munkáját is: ne a bíróság állapítsa meg minden egyes esetben, hogy valaki együttműködött-e az egykori szolgálatokkal vagy sem, bízzák ezt a szakértelemmel bíró történészekre (a jelenlegi jogszabályok keretei között szinte senkiről nem lehet kimondani, hogy ügynöke lett volna az egykori állambiztonságnak, lásd: Ungváry–Kiss ügy). Az iratmegsemmisítések és az iratok feldolgozatlanlansága miatt rendkívül nehézkes legalább két különböző forrást találni ugyanarra a személyre vonatkozóan. A mai szabályok

szerint még az sem minősül ügynöknek, akinek a saját kézzel aláírt be-szervezési lapja megtalálható. Ilyen korlátozásokról sem a cseh-szlovák, sem a lengyel jogalkotásban nem tudunk. A jelenlegi kormány azonban éppen szigorítani szeretné a kutathatóságot azzal, hogy megszünteti az ÁBTL szakmai kuratóriumát és egyetlen személy kezébe adja a jogot, hogy eldöntse, ki kutathat és ki nem.

Egyáltalán nincs szükség azonban újabb vizsgáló (?) bizottságra, az ún. Kenedi-bizottságok a lehető legalaposabban végezték el a munkájukat. És végül, semmilyen szakmai érv nem szól a tervezett Nemzeti Emlékezet Bizottság létrehozása mellett sem. A jelenlegi folyamatokat látva és az Átmeneti Rendelkezőkben lefektette jövőbeni céljait tekintve („a Nemzeti Emlékezet Bizottsága feltárja a kommunista diktatúra hatalmi működését, a kommunista hatalmat birtokló személyek és szervezetek szerepét, és tevékenysége eredményeit átfogó jelentésben, valamint további dokumentumokban közzéteszi”) világos, hogy nem a történelem megismerése, hanem a történelem (a jobboldali erők vélt, vagy valós ellenségeinek) kriminalizálása lesz tevékenységének fő eleme. Reméljük nem így lesz!

Irodalomjegyzék

(Az idézett törvényeken kívül a tanulmányhoz felhasználtam a következő írásokat:)

- A Kenedi-bizottság jelentése. (2008) Budapest, <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (Letöltve: 2012. 05. 12.)
- David, Roman 2011: *Lustration and Transitional Justice. Personnel systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press
- David, Roman: *Zákon o protipravnosti komunistického režimu nebo právní zásady uznáváné civilizovanými národy?* 01.11.1999. <http://www.obcinst.cz/clanek.asp?id=620> (Letöltés: 2012. 05. 11.)
- Elster, John 1998: Coming to terms with the past. A framework for the study of justice in the transition to democracy. *European Journal of Sociology*, 1998. vol. 39. 7–48.
- Eyal, Gil 2003: *The origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the breakup of Czechoslovakia*. London – Minneapolis, University of Minneapolis Press
- Jan, Rokita – Antoni, Dudek 2005: *Raport Rokity. Sprawozdanie Sejmowej Komisji Nadzwyczajnej Do Zbadania Działalności MSW*. Kraków, Arcana
- Kaszás Péter 2003: A csehországi példa. Elnökválasztás előtt a kelet-közép-európai mintaállam. *Magyar Nemzet*, 2003. január 2. <http://mno.hu/migr/a-cseh-orszagi-pelda-722192> (Letöltés: 2012. 05. 11.)
- Kende Péter 2000: Igazságtétel. *Beszélő*, 5. évf. 3. sz. 86–89.
- Łazarewicz, Cezary – Janicki, Mariusz 2011: Zbrodnia, kara i odszkodowania. *Polityka*, Nr 50. 2011. december 7. 16–18.

- Mayer, Françoise 2011: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Praha, Argo
- Meinecke, Friedrich 2003: Az államrezon fogalma. In: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. (Szerk.: Takács Péter), Budapest, Szt. István Társaság, 2003. 71–90.
- Mitrovits Miklós 2009a: A hadiállapot és a „Jaruzelski-per”. *Egyenlítő*, VII. (2009) 12. sz. 32–35.
- Mitrovits Miklós 2009b: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története (1956–1989). Historiográfiai megközelítések. *Múltunk*, 54. évf. (2009) 4. sz. 122–153.
- O stanie wojennym. W Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Kostytucyjnej. *Sprawozdanie komisji i wnioszek mniejszości wraz z ekspertyzami i opiniami historyków*. (1997) Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe
- Radburch, Gustav 1946: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*, 1946. 105–108.
- Ripp Zoltán 2003: Az ötvenhatos hagyományok és a politika. *Mozgó Világ*, 29. évf. 2003. 8
- Sortüzek – 1956. (1993) (Szerk.: Kahler Frigyes), Budapest, IM
- Ügynökök és akták. *Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról*. (2003) (Szerk.: Halmai Gábor), Budapest, Soros Alapítvány
- <http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-evidencni-zaznamy?language=cs&page=evidencni-zaznamy> (Letöltés: 2012. 05. 12.)
- <http://www.kimisz.gov.hu/hivatalunk/hivatal.html?query=s%C3%A9relmei> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

„Ügetőverseny”, 1975